

КТИТОРСКИЯТ ПОРТРЕТ НА МИТРОПОЛИТ ИГНАТИЙ И ХРИСТОВАТА ГЕНЕАЛОГИЯ В КАТЕДРАЛНАТА ЦЪРКВА НА ТЪРНОВО СВ. ПЪРВОАПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ

Доц. д-р Зарко Ждраков, Пламен Орфеев

(Нов български университет, България)

THE KTITOR'S PORTRAIT OF METROPOLITAN IGNATIUS AND CHRIST'S GENEALOGY IN THE CATHEDRAL CHURCH ST. APOSTLES PETER AND PAUL IN TURNOVO

Assoc. Prof. Dr. Zarko Zhdrakov, Plamen Orfeev

(New Bulgarian University, Bulgaria)

Abstract: A photograph and a color copy of the fresco, made before the earthquake in 1913 have survived as evidence of the ktitor's portrait. The ktitor is young and has a black beard, he is clad in a splendid bishop's vestment with Latin crosses and a black monastic koukoulion. In the image, dedicated to the apostles of the Church of Rome Peter and Paul, he is positioned next to the Virgin Mary with Child on throne, above the western entrance of the church, where there had never been other ktitor's portrait and inscription and, in fact, that gives grounds for the monumental composition to be dated in the same way as the main painting at the time of bishop Ignatius in 1442. The ktitor is depicted to give the model of the church with both of his hands to the apostles of the Church of Rome St. Peter, who presents him before Christ and his Mother, symbolizing the Church. He seems to be smaller than the other figures and his eyes are looking upwards to the Prince of the Apostles Peter – a vision of the Roman claim for supremacy. The ktitor's model of the church reflects the state of the building with the external gallery before painting the calendar in the sixteenth century, when the big arch-like barred windows were bricked in connection with the painting of the calendar. Most likely, that earlier reconstruction was done in the mid-fifteenth century, when the town of Turnovo was undertaking major buildings – e.g. the bridge and the mosque of Feruz Bey (1435). To identify the Turnovo metropolitan Ignatius, it is the style of the ktitor's composition that also helps and the accompanying inscription with palaeographic characteristics that are specific for the signatures of the painter Nikolas (e.g. the anagram from 1442). It is known that Ignatius and the Ecumenical Patriarch Joseph II came from the Bulgarian tsarist family and had been in one and the same kellion of the Mount Athos monastery Alipu. That explains the exceptional presence of St. Athanasius of Mount Athos in the

altar near the patron of metropolitan St. Ignatius the God-bearer in the diaconicon where the order of dressing was taking place.

The Tree of Jesse is contaminated with the Genealogy of Christ and covers the whole space of the church. It unifies the conceptual program by spreading its branches around the Virgin Mary with Child in the apse, the arcade of the triumphant Heavenly Church with the parents of the Mother of God, the martyr priests and warriors, and the scenes from the life of Christ. A painting by Boris Denev painted before the earthquake in 1913 shows the lying Jesse at the southern pillar of the narthex where the stem of the genealogy tree is sprouting out. The vision is related to the genealogy in the Gospels of Matthew and Luke, and also in the Hermeneia of Dionysius of Fourna. The Genealogy of Matthew according to his father's royal line starting from Abraham, Isaac and Jacob is associated with the one of Luke, according to his maternal line from the ancestors of the Virgin Mary, Adam, Eve, and Abel, who never occupied the throne of the Jews and in this connection there is the unique branch with the righteous women. The origin of the two genealogies was on the western wall of the narthex facing Jesse. The direction of the visual narrative from left to right is indicated by the image of the semi full-face of Tara, the father of Patriarch Abraham, depicted on the western end of the southern wall of the narthex. The genealogy of Luke on the western wall of the narthex over the entrance had been developing north-wise in the narthex and the naos. The images of their descendants are partially preserved on the northern wall of the narthex (Noah with the Ark and his sons Sim and Japheth) and the naos (Nahor, the father of Tara). The genealogy after Matthew on the western wall of the narthex, south of the entrance, spread over the apse with a unique branch, dedicated to the twelve sons of Patriarch Jacob. Further on, there are the sons of Judah, the Patriarch Kings Zar on the northern pillar in the narthex, and Phares on the southern wall of the narthex next to Tara, where it continues eastward reaching Jesse. From there on, the genealogy is continuing on the northern pillar with Patriarch Ravoam and then in the central arch next to Christ. The Tree of Jesse includes also images from the Hermeneia – e.g. the righteous women, the prophet Nathan, and King Joshua in the southern arch between the narthex and the naos, Patriarch Melchizedek at the northern pillar of the narthex and the pointed by him righteous men named Tobit and Tobias with scrolls unfolded in the northern arch between the narthex and the naos. The connection between the Old Testament and the New Testament is achieved along the west-east axis, from the narthex through the naos to the altar. Depicted in the apse is a branch with the Covenant of Patriarch Jacob as a symbol of the Old Testament unity and prefiguration of the Virgin Mary with Child – cf. the ewer with heavenly manna of Levi and Christ in the hands of Judas. Depicted in the central arch between the narthex and the naos is an allegory of the New Testament unity – the Council of Jerusalem, presented by God's brethren Jacob and Judas, and the leaders of the apostles Peter and Paul, based of the Seven Ecumenical Synods in the narthex. The tree of Jesse is an element of imperial propaganda, as it is an evidence of the power being taken over from father to son. Most kings have their hands covered for the Holy Communion, but some point to the visual text – e.g. king Zar, the first-born son of Judas, points with his right hand the younger brother Perez from whom originates the family line of Jesse, and his great-grandson, King Aminadav, points with his left hand to his son Nahshon who is called upon to lead Judah's family line before Moses during the escape of the Jews from Sinai. In the

central arch, King Jotham points out to his father Uzziah, who during his life, made him a co-ruler, whereas the kings Sadok and his son Ahim, as well as their descendant St. Joseph, point to the Child dressed in golden vestments as in a dream of the prophet Jesse.

Keywords: ktitor portair, metropolitan Igratius, Christ's genealogy, St. Apostles Peter and Paul in Turnovo.

За историята на търновската митрополитска църква изключително значение има ктиторския портрет, съществувал до голямото земетресение през 1913 година. Той е обнародван в началото на века (**Успенский 1901**, 14) и скоро след това Народният музей в София (НАИМ при БАН) възлага на художника Марин Георгиев да изработи негово копие върху платно с маслени бои (**ф. 1**), постъпило в музея на 4.II.1906 година (Инв. № 134), където се съхраняват и другите копия и свалените стенописи (**Филов 1913**, 305–307; **Трифонов 1917**, 27; **Домусчиев 2005**, кат. № 391). Стъклена плака (черно-бял диапозитив) на това копие се пази в музейния архив на НХА.

Ктиторският портрет е изтъкнат в посветителското (патронно) изображение на Първоапостолите на Римската църква Петър и Павел над западния вход на храма¹, включващо необичайно и образите на Богородица с Младенецът на трон. Обикновено портретите на дарителите се изписват в долния регистър на притвора. Търновската катедрална църква не е имала друг ктиторски портрет и надпис, което дава основание монументалната композиция да бъде отнесе към основното изписване на наоса и притвора през XV век (**Даскалов 1859**, 22). Отличената на син фон сложна композиция се свързва и по стил с този живописен слой – напр. цикълът Седем Вселенски събори (**Успенский 1901**, 15); необичайният бял хитон на апостол Павел (също и на Петър, Богородица и Христос), сходен с този в сцената на „Осляпяването на Савел“ от Житийния цикъл и Богородица от Дейзиса; подпирането на левия крак на Богородица върху стругования дървен трон, както е при нейното „Благовещение“; употребяване-

¹ Посветителското изображение е поместено в арка (люнет) над западния вход с размери 130 x 160 см. То е надживописвано в горната част на арката с три сцени от хоризонталния ред на календарния цикъл, който е обхващал всичките стени на галерията (Общински в-к В. Търново, г. XI, бр. 7, 25 юли 1934, 52–54; бр. 8, 31 юли 1934, 63). Зимното полугодие на цикъла от септември до февруари е било представено върху източната и северната стена, докато лятното полугодие от март до август са били върху южната стена на външната галерия (женското отделение), за която цел аркообразните прозорци са били зазидани. От ляво на сцената е бил изобразен преподобни Македоний Сирийски и вероятно Ксения Римска, чествани съвместно на 24 януари. На снимката на Успенски личат три (от четирите) хоризонтални пояса на календарния цикъл, който се развива от горе на долу и началото му с месец септември би трябвало да е върху източната стена, тъй като сцените от 21 до 24 септември са върху северната стена (**Геров 1985**, 34).

то на синя боя (азурит и смалта) върху червена охрова подложка при св. Глеб, а също и във фона на флореала над североизточната колона. Сравнението между ликовете на апостолите Петър и Павел с тези от северната страница на южния стълб между нартекса и наоса на храма показва известни разлики в карнацията и предаването на тъканите. Но с различна иконография се явяват Първоапостолите и на други места – напр. в „Успение Богородично“ и „Ослепяването на св. Павел“. Отликите могат да се дължат на различни иконографски източници, почерци и надживописвания. Поради това някои изследователи отнасят сцената по стил и колорит към стенописния календар (**Грабар 1920**, 125). Посветителският надпис край портрета с бели букви и някъде оставени черни следи върху повредените места е бил в лошо състояние, поради което Успенски преписва само отделни части без коментар. Някои допускат, че ктиторският портрет е на митрополит Дионисий Рали, поръчал изписването на календара в края на XVI век, а надписът е обръщение към Богородица, сходно по съдържание с молитвата на митрополита на Верия Неофит от ктиторския портрет във Великата лавра на Атон от 1535 година (**Геров 1985**, 38).

Ктиторът е изобразен да поднася с две ръце модела на храма на Първоапостолът на Римската църква св. Петър, който го поема в дясната ръка, а с лявата посочва към Богородица и благосляващият дарителския подвиг Младенец, изписани в бели хитони върху трон със субпеданеум. Ктиторът е по-малък от останалите фигури и неговият поглед е издигнат към Първоапостола на Римската църква Петър, докато Апостол Павел е със сведен поглед, протегната към Богородица и Христос десница и книга в лявата ръка. Композицията насочва към Римо-католическата пропаганда за приматството, основана на претенцията, че св. Петър е „княз сред апостолите“, отличен от дясната страна на Христос, докато св. Павел е от лявата. Свидетелство за тази пропаганда през XIV век е църквата в Беренде, където св. Петър е изобразен самостоятелно в люнета над входа, а в наоса е отличен като голяма икона пред св. Павел, както и с текста върху разгнатия му свитък. Търновската сцена представя въвеждането на митрополита от св. Петър пред Христос и неговата Майка – символ на Църквата. Търновският митрополит е млад с черна брада, богато украсени с фигури и флорални мотиви цветни архиерейски саκος и омофор с латински кръст, златотъкани с изображения и надписи наръкавници и черен монашески кукол върху главата, чиито долен десен край е прехвърлен през рамото. Детайлната моделировка на лика дава основание на Т. Успенски (**Успенски 1901**, 15) да търси портретни характеристики, обичайни за ктиторските изображения.

Моделът на храма в ръцете на ктитора отразява състоянието на сградата с външната галерия преди изписването на календара през XVI век. Първоначално тази галерия е била П-образна, видно от плана (**ф. 2**) на Хр. Даскалов (**Даскалов 1859**, 22, 26, ф. II). Според Ф. Успенски (**Успенски 1901**, 14–15), църквата е изобразена без екзонартиката, тъй като по негово време последната

е била със зазидани прозорци (ф. 3), но не забелязва, че върху южната стена на наоса няма прозорци, а на притвора прозорците са миниатюрни и по-малко на брой (Торньов 1925, 46–47). А. Грабар (Грабар 1920, 125)² с основание отхвърля неговата теза като отбелязва, че моделът представя църквата с арките на екзонартиката без обаче да отчита етапа на преустройството, когато прозорците са били зазидани във връзка с изписването на календара. Неговата констатация отразява снимката на храма след ремонта на Леон Филипов през 1908 година, който свалил купола и свода и отворил арките на южната галерия (ф. 4). Първоначално екзонартиката представлявала П-образна открита галерия с арки, построени от редове камъни и тухли и украсени с тухлени кръстове и ред керамични панички, отразени в макета на Леон Филипов от НЦИАМ (ф. 5). Тя скривала неугледния градеж на наоса и притвора (Берон 1886, 34, 117; Димов 1915, 167; Грабар 1920, 149–152), върху южната стена на които е бил изписан Страшният съд. Характерната за търновските средновековни църкви керамопластична украса изключва възможността галерията да е била пристроена през Османския период, когато зелени глазирани панички се употребяват единствено за декорация на печки (Филов 1930, 51). Източните части на галерията са били устроени в параклиси, видно от факта, че източната стена на южния параклис застъпва фрагмента на грешниците в Ада от Страшния съд (ф. 6) и се отличава от градежа на абсидата с дървената греда в основата, подвела изследователите да приемат, че галерията е много по-късна (Берон 1886, 33; Успенски 1901, 11; Трифонов 1917, 27; Филов 1930, 51).

Моделът на храма отразява етапа на преустройство на арките в големи решетъчни прозорци с изключение на две от западното крило, които отвеждат към женското отделение от запад и юг, докато арката на северното крило не е изобразена, тъй като е била инкорпорирана в дома на митрополита (Даскалов 1859, 22, 26, ф. II). Върху южното крило на галерията са представени четири аркообразни прозореца, тъй като петия на триметровия параклис е бил вече зазидан или умален, видно от макета (ф. 7) на Леон Филипов (Трифонов 1917, 26–28). Арките са били зазидани с прост камък (Берон 1886, 33; Грабар 1920, 123, 149–152) с цел да бъде увеличена стенописната площ на календара, осветена през две малки амбразури. Този строителен етап е отразен в плановете на църквата от Хр. Даскалов и Т. Успенски и снимката от преди преустройството на Леон Филипов (Даскалов 1859, ф. II; Успенски 1901, табл. 9).

Всичко до тук дава основание идентификацията на търновския митрополит да бъде отнесена преди извършения ремонт на сградата със зазиждането на прозорците от юг и изписването на календара към края на XVI век. В противен случай зографът би отразил тези промени и не би познавал в детайл състоянието на църквата преди архитектурното преустройство – срв. решетъчните про-

² Същата грешка допускат и други изследователи (Геров 1985, 37).

зорци. Той е изписал модела на храма, такъв, какъвто го е познавал в завършен вид след дарителството на ктитора. По всичко изглежда ктиторският портрет и надпис ознаменуват преустройството и изписването на търновската катедрална църква през XV век от митрополит Игнатий. По това време в Търново се предприемат големи строежи – напр. джамията и моста на Феруз бей през 30-те години на столетието. За идентификацията на търновския митрополит Игнатий в патронното изображение на храма съдейства придружаващият го посветителски надпис, от който Успенски (**Успенский 1901**, 14–15) успява да прочете само някои отделни думи:

/// ΚΡΑΝΧΠΡΟΣ/// ΟΜΟΥ ΑΠΟΣΤ... ΕΠΙΤΑΓΗΣ ΚΟΜΝΗ ΠΑΛΑΙΟΥ ΕΤ
≠ΣΤ (Ως).

Текстът насочва към познати епиграфски формули и фамилни имена³. Според Успенски, годината в надписа е 1392 (= 6900 от Сътворението), но трябва да се отбележи, че последната се предава със знака „сампи“ (900), а не с „омега“ (800), което би означавало някои букви с цифрова стойност да са объркани поради сходството на графемите – напр. „сампи“ напомня на обърната „омега“. Руският изследовател не е сигурен и в четенето на третата буква „стигма“ (6), тъй като би следвало годината да е 6906 (=1398). Възможно е тя да е предавала курсивната буква „ню“ (50), както маниерно е отбелязана в подписа на зограф Никола върху дивита за писане на св. Йоан Дамаскин. Така е записана и в анаграмата от абсидата в годината 6950, видна в стъклената плака от преди земетресението в архива на НХА (**ф. 8**). Годината е уточнена на 1442 във връзка с образите на св. патриарси Герман Константинополски и Епифаний Кипърски, чествани на 12 май след освещаването на Константинопол на 11 май 330 година (**Даскалов 1859**, ф. III; **Успенски 1901**, табл. 10; **Ждраков 2002**, 790–791). За анаграмата с година в края споменава още видният български изследовател Ю. Трифонов, който разделя буквите с цифрова стойност на две хоризонтални нива и в горното вижда годината 1831.⁴

Към средата на 15-то столетие търновската митрополия се управлява от Игнатий, представител на българската царска фамилия, към която принадлежал и Вселенският патриарх Йосиф II (ок. 1360–1439) – син на цар Иван Шишман (**Божилков 1985**, 460–461). Това би обяснило споменаването в надписа на византийските фамилии Комнини и Палеолози, с които са сродени българските царе – напр. Йоан II Асен и Михаил Шишман, а също и защо надписите в катедралната църква са на старобългарски език. Както е известно по това време свещениците в Търново били българи, а не гърци (Цветкова 1972, 146).

³ Сrv. „свърши се“ – от κρῶνω, „към“ – προς, „Апостоли“ – ἀποστ., „повеление“ – ἐπιταγή, на Комнин – Κομνῆ(ν)ου), Палеолог – Παλαιολο(λο)γ(ου), в годината – ἐτ(ος).

⁴ Авторът отбелязва, че на юг от абсидата е издълбан (?) надпис с лигирани букви на Йосиф архимандрит от 1831 година, разчетена върху горната половина на буквите с цифрова стойност (**Трифонов 1917**, 25).

Нещо повече, куколът на Великото схимничество би напомнял, че митрополит Игнатий е не само от Шишмановата фамилия, но и от килията на Вселенския патриарх Йосиф II в Светогорския манастир „Алипу“. Това обстоятелство обяснява необичайното присъствие на св. Атанасий Атонски върху южната стена на олтарната част на църквата край покровителят на търновския митрополит св. Игнатий Богоносец, изобразен в дяконикона като образец за служение на митрополит Игнатий по време на чина за обличането (ф. 9).

Не само търновският митрополит Игнатий е представител на царския Шишманов род, но и силистренският митрополит Калист, наричан в Италия принц (**Laurent 1971**, 689). По време на една сесия на събора във Флоренция през 1439 година двамата архиереи гласували срещу догмата за произхождението на Св. Дух и от Сина (filioque), тъй като не били разбрали правилно речта на патриарх Йосиф II и той ги порицал с укора, че са от неговата фамилия и килия, а гласували заедно с противниците му (**Decarreau 1969**, 138). Въпреки това, митрополит Игнатий, подписал Акта на Съединението във Флоренция на Отданието на празника на св. Апостоли Петър и Павел на 6 юли 1439 година. Неговото царско потекло хвърля светлина върху изписаната в търновския катедрален храм генеалогия на Иисус Христос от юдейските царе и патриарси в съчетание с темата за Дървото на Йесей (1 Цар. 17:12), чиито прерогативи намират визуален израз в композицията Дейзис с Христос „Цар на царстващите и Велик Архиерей“ върху южната стена на наоса (ф. 10).

* * *

Христовата генеалогия е сред най-интересните теми с уникално иконографско решение в идейната програма от XV век, предала наследственото родово право от баща на син за традиционните във византийското изкуство генеалогии (**Пенкова 2007**, 507, 515). По правило генеалогииите обхващат пространството на храма – напр. в църквата Христос Премъдрост Божия в град Воден от края на 70-те години на XIV век, където Аврам и потомството му започва от южната стена на протезиса и обхваща целия наос, а вероятно и притвора на храма. В търновската църква Христовата генеалогия е съчетана с темата за Дървото Йесеево (**Мавродинов 1946**, 183–184; **Grabar, Mijatev 1961**, 23–24. **Ждраков 1992**, 203), изтъкващо ролята на Божията майка, а от там и на праведните ветхозаветни жени. Поради тази причина разклоненията на генеалогичното дърво обхващат стените на притвора, наоса и олтара. Видението на Йесей е било изписано южно от централната арка на притвора, видно от една маслена картина на Борис Денев, останала извън полезрението на изследователите (ф. 11). То е инспирирано от Старозаветните (Битие 5:1–32; 10:1–29; 11:10–32, 49:1–22,31; Изход 1:1–4; 6:14–25; IV Царства 1:5–15; 13:5–17; 26:5–65; Исая 11:1–2, 10) и Новозаветните текстове (Матей 1:1–16; Лука 3:23–38) и следва като цяло утвърдената схема на Христовата генеало-

гия в Ерминията на Дионисий от Фурна (**Ерминия**, 556–557), а иконографско-стилови детайли свидетелстват за ползването на палеологовски образец. Дървото на Йесей се развива в храмовото пространство в духа на Израилевия Завет за Нефталим като растовит теревинт, *разпуснал прекрасни клони* и за цар Йосиф – издънка на плодоносно дърво над извор; клоните му се простират над стената (Бит. 49:21–22). Подобно топографско решение на Йесеевото дърво е засвидетелствано в арките на притвора в католикона на манастира Валсамонеро в Крит, изписан от зографа Константин Рикос (Rizzo) или Еϋρίκο (от Εϋρικὸ ‘миротворец’) през 1431 година (**ΠΟΜΠΙΝΟΣ 1984**, 339).

Христовата генеалогия в търновската църква акцентира на връзката между Стария и Новия Завет и се развива по оста запад-изток от притвора до олтарната абсида, където е изписан Завета на Яков към неговите 12 сина – колената Израилеви (**ф. 12, 13**). Исус Христос произхожда от Юдиното коляно и образът на Младенеца в сияние е изписан като медальон в ръцете на патриарха Юда, докато царската му власт произлиза от благообразния Йосиф и брат му Вениамин. В съседство с образа на Младенецът е бил изобразен Христос Вседържител между ангели (**ф. 14**). Връзката с Новия Завет е осъществена в централната проходна арка между притвора и наоса, където над Младенецът върху източната стена на притвора е била изобразена Новозаветната Света Троица – запазен е фрагмент от трона с Христос. Под свода на арката е изписана символична визия на Ерусалимския събор с четирима от 12-те Апостоли – Петър и Павел върху южния стълб и Братята Божии Яков и Юда върху северния стълб. Ерусалимският събор е послужил за образец на Вселенските седем събори, които са изписани в притвора на храма също във връзка с генеалогията на Христос по Матей и Лука (**Salaville 1926**, 154–155, п. 3; **Ждраков, Терзиев 2015**, 827–844). Благословените от Младенецът в небесен сегмент Първоапостоли на Римската църква Петър и Павел в патронното изображение са представени като символ на Единната Божия Църква с Ерусалимския Сион-Ротонда на Гроба Господен и символични текстове – билингвен на български и гръцки език върху свитъка на св. Петър (Мат. 16:16) и на български език върху разтворения кодекс на св. Павел (Евр. 1:1) (**Ждраков 1994**, 697–710). Обвързването на патронното изображение с темата за единството на Новозаветната църква от Апостолския и Вселенските събори с единството на Ветхозаветната църква от Завета на Яков в Йесеевото дърво отразява Акта на Съединението на Църквите, подписан от митрополит Игнатий на Отданието на празника на св. Първоапостоли (6 юли 1439 година).

Съновидението на Йесей е било изписано върху източната стена на притвора между централната и южната арка (**Пенкова 2007**, 509–510). В картината на Борис Денев се вижда нимба и тялото на спящия пророк със стволите на дървото и сред тях личат нимбовете на синът му цар Давид и на внукът Соломон. От композицията са оцелели образът на цар Давид с

псалтир в ръцете (**Пенкова 2007**, 509–510) в дясната ръка, краят на подвитите нозе на полегналия Йесей и част от клоните, прекъснали червената рамка на централната арка (**ф. 15**). Генеалогията на Йесей изхожда от баща му цар Овид, изписан с шест предци върху южната стена на притвора (**ф. 16**), като дядото Вооз е пропуснат, тъй като зографът е предвидил място за праведният Тара, от когото се развива генеалогията на Яков върху западната стена на притвора, а от там в абсидата. Към изток до Тара е изписан Яковият внук Фарес, от когото произлиза Йесей. Генеалогичното дърво продължава в южната арка между притвора и наоса с разклонение за праведните ветхозаветни жени, сред които е приятелят на цар Давид – пророк Натан (**ф. 17**). Върху източната стена на притвора между централната и северната арка Дървото на Йесей продължава със сина на цар Соломон – Ровоам (**ф. 18**).

Клоните на Йесеевото Дърво обхващат стените на притвора и наоса с „пояс от бюстове върху орнаментиран фон“ между правите фигури и сцените (**Грабар 1920**, 123) – такъв фрагмент в наоса има запазен върху северната стена. Те се увиват по аркадата на Йоаким и Ана, на светците дякони и войни (**ф. 19, 20**), а също в декоративни пана около сцените на южната стена – напр. „Полагането в гроба“ и „Умиването на нозете“ (**ф. 21**). Подобно обрамчване на сцените с флорални мотиви е известно във византийското изкуство – напр. мозайките в катедралата на Монреале (Сицилия), където е представена също Христовата генеалогия (**Пенкова 2007**, 516). Зографът е имал предвид подобни образци, но вероятно е бързал, тъй като някои пана са останали неизписани – напр. при „Христос на съд при Пилат Понтийски“, „Христос отказва на Мария Магдалена да го докосне“, Богородичното „Рождество“ и „Успение“. Създава се впечатление, че иконографската програма е едно цяло с „Дървото на Йесей“ (**Grabar 1928**, 278–279), още повече, че по традиция то се изобразява върху една стена с Христологични сцени и Архангелите – напр. в църквата Св. Апостоли в Солун от ок. 1314 година. Визията на „Дървото Йесеево“ е във връзка с имперската пропаганда за съчетаване на светската и църковната власт. Сред първите примери са изображенията в Костурската църква Св. Богородица Мавриотиса от 1259–1264 година (**ХАТЗНДАКΗΣ 1984**, 80–81, №20) и в скалния манастир на Москов дол край Червен (XIII–XIV век). Най-ранният датиран пример за „Дърво Йесеево“ се намира във Вишеградския кодекс на крал Вратислав II Бохемски от 1086 година. Изглежда видението се илюстрира за първи път в Рим около 1262–1264 година по пророчеството на Исаия (11:1) и текста от Евангелието на Матей (1:1–17) и примерът от Орвието (1305–1308) е сред първите (**Taylor 1980–81**, 125–176).

Под полегналият Йесей в Търновското видение е изобразен Архангел Гавриил като вестоносец за края на света в навечерието на Седмото хилядолетие, очаквано през 1491/92 година. Той е заел позата на пишещият Исаия и цитира неговите пророчески думи върху разгънатия свитък (Ис.

1:16–17). Изглежда в тази връзка изображението е наричано „Видение на Исаия“ (Филов 1914, 255–256). Архангелът също така е във връзка със съседното патронно изображение, тъй като се позовава и на Посланието на Апостол Павел до Евреите (2:10). Всичкото това свидетелства за завидната богословска подготовка на зограф Никола и на неговият ръководител митрополит Игнатий (Ждраков 1995, 167–183). Генеалогичното дърво на Йесей в търновската катедрална църква следва библейската традиция на Божието родословно дърво, систематично описано в Ерминията (Пенкова 2007, 518). Евангелието на Матей черпи сведения от ветхозаветните текстове за произхода на Царят на царете и Велик архиерей Исус Христос от Йосиф по линия на Благообразния Йосиф и другите юдейски царе, потомци на Авраам. От същите текстове черпи и Евангелието на Лука, което проследява произхода на Младенецът от Богородица и нейните царски предци от Адам, незаели юдейския престол⁵. За генеалогията по женска линия на Лука напомня специалното разклонение на Дървото за праведните жени в южната арка. Сред тях се откроява пророк Натан като алюзия за Давидовият син Натан, от когото произхождал Исус Христос (Лука 3:23–38).

Търновската генеалогия би следвало да се развива срещу полегналият Йесей от ляво на дясно върху западната стена на притвора, за което свидетелства Авраамовият баща Тара в западния ъгъл на южната стена. Там генеалогията на Евангелист Матей по бащина царска линия от Авраам се свързва с тази на Евангелист Лука по майчина линия от Адам с алюзията за произхода на Новият човек от Старият. На западната стена на притвора би трябвало да са били изобразени дванадесет образа от двете страни на полето на ктиторския надпис, който останал неизписан⁶ (срв. същото при южния вход). След праведния Тара на южната стена до полето над входа на северната би трябвало да са представени също обърнатна дясно Аврам, Исак и Яков (по Матей), а след тях по всяка вероятност фронтално – Адам, Ева и Авел (по Лука). Присъствието на Ева би обяснило изписания лик на праведните жени в южната арка. Северно от полето над входа следва да са били представени потомците на Авел – Сит, Енос, Каинан, Малелеил, Иаред и Енох.

Дървото на Йесей е продължавало върху северната стена на притвора с потомците на Енох, които заемат и част от северната стена на наоса. Обособяването на тази група е във връзка с есхатологията, тъй като Енох се възнесъл на небето приживе, както пророк Илия, и с него щял да се появи преди Второто

⁵ Пенкова 2007, 511. Голяма част от идентификациите в генеалогията е по това изследване.

⁶ В. Берон (Берон 1886, 32) споменава, че не е намерил никакви надписи за историята на храма, което означава, че ктиторският надпис не е бил изписан и полето е било празно.

Пришествие⁷. Есхатологичният контекст през XV век мотивира изписването на Енох и Ной с кораба-ковчег в ръце върху северната фасада на католикона на Драгалевския манастир (1476) – символи на новия живот след Потопа и Възкресението на мъртвите в края на света. Пространството до северната арка, която разделя притвора от наоса, би трябвало да са заемали седемте Енохови потомци⁸: Матусал, Ламех, Ной, Сим, Яфет, Хам⁹ и Арфаксад. От тях частично са запазени три флорални медальона (**ф. 22**). Първият представя образът на Ной, в чиито ръце се идентифицира заострения нос на кораба-ковчег (**Ерминия**, 128:11)¹⁰, подобен на този в Протатон и в Манастира Хора в Константинопол. До Ной са изобразени неговите праведни синове Сим и Яфет – [правѣд]ни Сѣм и правѣни Яфѣѣ, както е било вероятно и върху северната фасада на Драгалевската църква, където е запазена една фигура на праотец, отчасти зазидана в западната стена на новата пристройка. Техните дрехи не са царски, което отговаря на Христовата генеалогия по Евангелист Лука. Праведният Сим с широка и раздвоена брада е обърнат към своя баща Ной, докато неговият брат Яфет с къси коси и кръгла брада (**Ерминия**, 128:12,13) е насочил погледа си към третия брат Хам (не е запазен). Христовата генеалогия е продължавала със седем образа и върху северната стена на наоса под аркадата с мъчениците войни. Там са били изписани праведните Каинан (II), Сала, еврейският родоначалник Евер и потомците му Фалек, Рагав, Серух и Нахор – бащата на Тара. Оцелелият стенописен фрагмент би могъл да бъде на Серух или Нахор при положение, че заема първоначалното си място (**ф. 23**). Връзката на двамата Аврамови предци Нахор и Тара се осъществява по диагонала североизток-югозапад в декорацията на храмовото пространство. Праведният Тара – правѣ(ни) Тара ѿць Ааѣаа`їа е изобразен без корона като плешив старец с дълга бяла разделена на три части брада (не заострена), както баща му в (**Ерминия**, 128:22).

Образите на патриарсите Аврам, Исак и Яков върху западната стена на притвора не са съхранени, но за тяхното присъствие свидетелства връзката с Тара, а също и с 12-те колена Израилеви в олтарната абсида. Вероятно към края на XVI век прозорецът на абсидата е бил разширен и три от медальоните със синовете на патриарх Яков са унищожени. Това са патриарсите Завулон, Исахар и Дан, който е трябвало да бъде възстановен, но зографът не е разполагал вече

⁷ <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BD%D0%BE%D1%85>

⁸ Северната стена на притвора е по-къса от южната с пет см, а медальоните са по-широки с пет см (ок. 40 см, вместо 35 см). Това ни кара да приемем, че медальоните са били с един по-малко от южната стена.

⁹ Не се споменава в Ерминията.

¹⁰ http://azbyka.ru/otechnik/ikona/erminija-ili-nastavlenie-v-zhivopisnom-iskusstve-sostavlennoe-ieromonahom-i-zhivopistsem-dionisiem-furnoagrafiotom/2_129

с неговия образ и е изписал отново патриарх Яков от притвора. Това се вижда от позата на Яков, който е обърнат към останалите патриарси, но отговаря на посоката ляво-дясно на генеалогията от Тара. Интересното е, че патриарх Яков – патриархъ *Йѣковъ* е изобразен като млад голобрад и чернокос мъж, а не старец с дълга раздвоена брада, както е посочен в (**Ерминия**, 128:25).

Със синовете на Яков започва царския цикъл от Аврам по Евангелието на Матей – срв. царските образи на патриарсите Йосиф Благообразни и Вениамин. Израилевите синове са вписани в кръгли сияния (медальони), каквито нямат праотците. Те са обособени в специално разклонение на генеалогичното дърво, както в Ерминията (129:26–74). Заветът на Яков (Бит. 49:1–22) е замислен йерархично, като патриарсите от първия горен ред са вписани в по-големи медальони. Синовете са представени в три различни възрасти – беловласи старци, на средна възраст и голобради младежи, докато в Ерминията всичките са описани като беловласи старци (**Ерминия**, 129:26–37). Началото и краят на цикъла са запазени. В центъра над първоначалния прозорец са били изписани вероятно в медальони Христос Вседържител сред Архангелите Михаил и Гаврил с царски одежди и богослужебни рипиди. Подобен пример е засвидетелстван в Христовата генеалогия върху арката на абсидата на църквата Св. Богородица Перивлепта в Охрид от 1295 година. Връзка със стенописите на този Охридски храм показва и сцената „Видение на св. Петър Александрийски“, изписана необичайно в регистъра на сцените върху южната стена на протезиса. След преустройството на олтара в търновската църква Христос и Архангелите са изписани в страниците на арковидния свод на новия прозорец с ластарите на Дървото Йесево, а под тях са изобразени разрушените от разширението образи на литургистите Йоан Златоуст и Василий Велики.

Първите двама по старшинство сина на Яков се отличават йерархически от останалите братя с белите си коси и бради. Първородният Рувим – патриархъ *Рѣвимъ* (Бит. 49:3-4) е представен на почетното място от дясната страна на Христос с буйни бели коси, а не плешив (**Ерминия**, 129:26). Вторият син е патриарх Симеон – патриархъ *Сѣмѣонъ*, изобразен от лявата страна на Христос (второто място) с вероятно раздвоена брада (**Ерминия**, 129:27). Зад Рувим е изписан Леви – патриархъ *Лѣви*, чийто потомци ще бъдат Божии свещенослужители (Числа 1:47–53; 8:1–25) и в тази връзка в неговите ръце е изобразена каната с манната небесна, символ на Богородица, каквато в Ерминията не се упоменава (**Пенкова 2007**, 513). Той е с кръгла брада (**Ерминия**, 129:28) и с разрошени коси, каквито имат пророк Исаия, отшелникът Йоан Предтеча и проповедникът и Първоапостол Андрей. Подобни невчесани коси на исихастки проповедник има Константинополският патриарх Герман от „Поклонението на жертвата“ в абсидата под Леви, отшелникът св. Иван Рилски, св. Христофор с дървото, чиято корона напомня за дървото на Йесей. Срещуположно на Леви

от южната страна на абсидата зад Симеон е изобразен патриарх Юда – *патр'іархъ 'Юдѣ* с широка брада и с медальон в ръцете с образа на произлезлият от него Младенец (Пенкова 2007, 513; Ерминия, 129:29). С подобен медальон-сияние е представен патриарх Яков в църквата на Старо Нагоричино, изписана в началото на XIV век от придворните зографи Михаил и Евтихий.

При разширението на прозореца в абсидата, както се спомена, са били унищожени медальоните със синовете Завулон, Исахар и Дан. Прави впечатление обаче, че последователният ред на патриарсите е бил обърнат – напр. Дан е бил от ляво на Христос, а следващият го в Ерминията Гад е от дясно (северно от прозореца). Патриарх Гад – *патр'іархъ Гад* е изобразен с дълги прави тъмни коси и къса кръгла брада, а не къдрокос старец с разделена на пет брада (Ерминия, 129:33). Следващият по ред син на Яков от юг е патриарх Асир – *патр'іархъ 'Асірь*, представен не като старец, но с разделена на пет брада (Ерминия, 129:34). Неговият брат Нефталим – *патр'іархъ Нефталимъ* е изобразен северно от прозореца като млад с дълга раздвоена брада, а не както е описан в Ерминията като старец с дълга широка брада (Ерминия, 129:35). Тези синове на Яков са от първата му съпруга Лия, изобразена сред праведните ветхозаветни жени в свода на южната арка.

Най-малките синове на Яков от втората любима съпруга Рахил (изобразена до Лиа в южната арка) са Йосиф Прекрасни и Вениамин, отличени от техните братя с царски одежди и патриаршески кръстове, каквито не се споменават в Ерминията. Те са префигурация на Христос „Цар на царстващите и Велик архиерей“ върху южната стена и същевременно напомнят за царско-жреческите прерогативи на императора, който по право може да служи в олтара като дякон по подражание на Ангелите, а също и за имперските претенции на Йосиф II Шишман. Местата им са съобразени с реда на първородството – Йосиф Прекрасни е от дясната почетна страна, а по-малкия му брат Вениамин е от лявата, в съседство на дяконикона, където е изобразен покровителят на митрополит Игнатий и над анаграмата, в която някои четат името Игнатий, за съжаление без да посочат как го постигат (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011). Двамата короновани царе-патриарси изразяват Аврамовата царско-жреческа генеалогия по Матей. Голобрадият цар Йосиф Прекрасни – *патр'іархъ 'Іосифъ Ѧ пагкала* се отличава от предписанията в Ерминията, където е описан като старец с дълга брада и венец. Същото важи и за неговият по-малък брат цар Вениамин (Ерминия, 129:36, 37) – *патр'іархъ Вѣніаминъ*, от чието коляно е претендента Саул, помазан заедно с патриарх Давид от Юдиното коляно от пророк Самуил, изписан срещуположно на цар Вениамин върху западната стена на южния кораб на дяконикона.

Царският цикъл на Яков от Аврамовата генеалогия по Матей продължава със синовете на патриарх Юда в притвора, обособени в Ерминията като група на праведниците без споменаване на царския им статут (Ерминия, 129:38–74).

Първият син е цар Зар – זָרַח סֵבִי 'Iֶדְנַּן פִּאֲרִי(א)רְחָא סֵבִי 'Iַקְוֵבְלָא, изписан върху източната стена на притвора между централната и северната арки. Той е представен голоблад с корона, а не като старец с рядка брада (**Ерминия**, 129:38). С дясната ръка той посочва своят по-малък брат цар Фарес – פָּרֵס סֵבִי 'Iוֹדִיִּן, изобразен като старец с дълга брада (**Ерминия**, 129:39) фронтално върху южната стена на притвора до праведният Тара, от когото се откроява с царските одежди. От патриарх Фарес произхожда Йесеевото коляно. Следва към изток неговият син цар Есром – עֶסְרוֹ סֵבִי 'Iפָּרֵסוֹ, който също е с дълги бели коси и заострена брада в отличие от предписанието да бъде плешив и с кръгла брада (**Ерминия**, 129:40). Следващият образ е частично разрушен, но би трябвало да бъде на Есромовият син цар Арам – ... אֶרְמוֹ סֵבִי 'Iפָּרֵסוֹ. Той е представен като старец с дълга заострена бяла брада (**Ерминия**, 129:41).

Сред образите се откроява Арамовият син цар Аминадав, който също е частично разрушен. За разлика от останалите царе той е обърнат към своят син Насон, когото посочва с лявата ръка (на останалите патриарси ръцете са покрити). Цар Насон е определен от Бога да представи Юдиното коляно пред Мойсей при бягството на евреите от Синай (Числа 1:7). Изходът от Египет е символично представен също с образа на Йесеевият баща цар Овид от град Руфи (Рафах) на египетската граница. Темата за Изхода се свързва с оглашениите в притвора, на които предстои да излязат от езическото робство за да влязат в наоса при верните християни, а чрез Юдиното коляно с Божиите свещенослужители в олтара. Аминадавовият син цар Насон – נָסוֹן (יַמִּי)נָאדָא(וֹב) е представен като знаменосец на Юдиното потомство с къса коса и кръгла раздвоена брада, а не като старец (**Ерминия**, 129:43). Следващият образ е на Насоновия син цар Салмон – סַלְמוֹן סֵבִי 'Iנָסוֹן, представен като беловлас старец с буйни къдрици върху раменете и с широка брада, както предписва (**Ерминия**, 129:44). Салмоновият син цар Вооз не е изобразен, поради липса на място. Последният от групата на царете-патриарси в източния края на южната стена на притвора е Овиуд – 'Oִבִּיּוֹד סֵבִי 'Iוֹזוֹב 'Iרוּחִיִּן, представен като плешив старец (**Ерминия**, 129:46). Записването на буквата Ф с „тета“ се среща и в още един кирилски надпис от Търново – керемидата на Коста, зет Янаков, от джамията на Феруз бей край двореца на Царевец. Връзката на Йесей с Овиуд е подобна на тази на Авраам с Тара в западния край на южната стена на притвора.

От картината на Борис Денев става ясно, че праведният Йесей е бил изобразен полегнал върху източната стена на притвора между централната и южната арки. Главата му е от ляво, а дънерът на дървото тръгва от нея при плещите (**Ерминия**, 136) за да означа по-ясно съновидението, а не от утробата на тялото, както по-често се среща – напр. в Псалтирът от Ингеборг от XII век, катедралата в Неапол от XIV век, Воронеж от края на XV век, Великата Лавра от 1535/36 година, „Рождество Христово“ и „Св. Димитър“ в Арбанаси, Сеславския (**Каменова 1977**, 222) и Черепишкия манастир от XVII век. Йесее-

воту дърво съвпада като цяло с последователността на Христовата генеалогия в Ерминията (**Ерминия**, 136) и показва как разклоненията водят от Адам към Авраам, Юда и неговият потомък цар Давид, от когото ще се роди Царят на царете и Велик архиерей Иисус Христос. За царско-жреческият сан на Христос свидетелства богослужението, в което е наречен „семе Давидово“ и „клонка Давидова“¹¹. В тази връзка от двете страни на Йесея в стволите на дървото са изобразени неговите потомци Давид и Соломон – в картината личат техните нимбове. От тях е оцелял частично само образът на свирещия на псалтир цар Давид – (Дави)дъ, представен като старец с кръгла брада¹². Христовата генеалогия преминава върху източната стена на притвора между централната и северната арки за да заеме своето място в централната проходна арка, където отдава йерархическо предимство в Апостолския Ерусалимски събор на Братята Божии Яков и Юда (разклонението започва над тях) пред Първоапостолите на Римската църква Петър и Павел (**ф. 24**). Йесеевите потомци са представени по двойки в йерархичен ред, като се редуват баща и син върху северния свод на арката над св. Яков и Юда Братя Божии, потомци на ветхозаветните Яков и Юда, от които произлиза и Христос. В тази връзка Братята Божии са изобразени от дясната почетна страна на Христос в зенита на арката, а над Яков Брат Божий се намира неговият дядо Яков, баща на Йосиф Обручник. След това образите на царете преминават върху южния свод на арката над Апостолите Павел и Петър. Праведните царе-патриарси са с покрити ръце в благочестие, както при преподаването на Св. Причастие, но четирима от тях са отличени с положена пред гърдите ръка в адорация и посочване на Царят на царете Христос, а също цар Озия.

Пръв между централната и северната арки е изобразен Соломоновият син цар Ровоам – Ровоамъ снъ Соломоновъ голобрад, както Якововия син цар Зар до него. В Ерминията той е описан с едва набола брада (**Ерминия**, 129:50). Над Яков Брат Божий в централната арка е представен Ровоамовият син цар Авиа – Авѣа снъ Ровоамовъ млад с кръгла брада (**Ерминия**, 129:51). Следващият образ над Юда Брат Божий е Авиевият син цар Аса – ’Асѣ снъ ’Авѣѣв, изобразен като голобрад младеж, а не старец с остра брада (**Ерминия**, 129:52). Генеалогическото разклонение се прехвърля над Първоапостолите Павел и Петър върху южната стена на централната проходна арка като указание за йерархията помежду им, според византийската доктрина. Над св. Павел е Асовият син цар Йосафат – Йосѣфѣт снъ Ясов, изобразен млад с вероятно къса кръгла брада, а не старец (**Ерминия**, 129:53), а над св. Петър е представен Йосафатовият син цар Йорам – Йорѣм снъ Йосѣфѣтовъ като голобрад младеж, а не млад с островърха брада (**Ерминия**, 129:54).

¹¹ Пророчествата за идването на Месия – <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B4>

¹² Ерминията не споменава за псалтира – **Ерминия**, 129:48.

Следва отново върху северния дял на арката на втория ред от дясно на ляво Йорамовият син цар Озия – *Օզիա* с(ин) *Իւ(արամов)*, представен като старец с дълга бяла брада, а не с предписаната в Ерминията прошарена кръгла брада (**Ерминия**, 129:55). До него е изписан синът му цар Йоатам – *Իւթ(ам) սնի՝ Օզիին*, изобразен като беловлас старец с кръгла брада, а не млад с раздвоена брада (**Ерминия**, 129:56). Той посочва с дясната ръка своят баща, който приживе го е направил съвладетел¹³. Отново върху южния свод на арката над Апостол Павел следва Иоатамовия син цар Ахаз – *Կազь սնի՝ Իւթ(ам)ов*, представен като старец с широка брада (**Ерминия**, 129:57). До него е изобразен синът му цар Иезекия – *Էզեկիա սնի՝ Կազ(ов)* като беловлас старец със заострена дълга брада (**Ерминия**, 129:58). Неговият син цар Манасия – *Մանասիա* с(ин) *՝Է(зекіин)* е представен над дядо си Ахаз като старец с къса коса и широка раздвоена брада (**Ерминия**, 129:59). До него е изобразен синът му цар Амон – *Կмон սնի՝ Մանасիին* с дълги коси и брада като беловлас старец, а не прошарен (**Ерминия**, 129:60). Амоновият син цар Йосия – *Իւսի սնի՝ Կмонов* е изписан върху северния свод на арката в колоната над Яков Брат Божий като по този начин отново се обръща реда от ляво на дясно, а не както е при Озия и Йоатам. Той е изобразен с прошарени коси и широка, а не разделена на пет брада (**Ерминия**, 129:61). До него е синът му цар Йехоний – *Եչոնիա սնի՝ Իւսիин*, изобразен като старец с къса коса и дълга островърха брада, а не млад с кръгла брада (**Ерминия**, 129:62). Йехониевият син цар Салатиил – *Տալաթիլ սնի՝ Էչոնիин* е изписан върху свода на южната арка в колоната над Апостол Павел като беловлас старец с къси коси, а не младеж с едва набола брада (**Ерминия**, 129:63). До него е изобразен синът му цар Зоровавел – *Յորոբավել սնի՝ Տ(ա)թիլիւել* като голобрад чернокос, а не прошарен мъж (**Ерминия**, 129:64). Неговият син цар Авиуд – *Կւիւդ սնի՝ Յորոբավелов* е изписан върху северния свод на арката в колоната на Яков Брат Божий като голобрад младеж, а не плешив старец (**Ерминия**, 129:65). До него е синът му цар Елиаким – *Էлиակим* с(ин) *Կ(ւիւ)դ(ов)*, изобразен като беловлас старец с раздвоена брада (**Ерминия**, 129:66).

Следващите четирима царе са изписани от дясно на ляво в кръгова композиция, която преминава в зенита на арката с некоронованите предци на Христос. Елиакимовият син цар Азор – *Կзорь* снѣ *՝Էлиակим(ов)* е изписан върху южния свод на арката в колоната над св. Павел като възрастен мъж, а не старец, с широка сивкава брада (**Ерминия**, 129:67). До него е изобразен неговият син цар Садок – *Տադօկ սնի՝ Կзоров* като голобрад младеж, а не с прошарена раздвоена брада (**Ерминия**, 129:68). С лявата ръка пред гърдите той посочва към Иисус Христос и четиримата си некороновани потомци. Същото прави с дясната ръка към Синът Божий и Садоковият син цар Ахим – *Կхилим* снѣ *Տադօков*, представен върху северния свод на арката като беловлас старец, а не младеж с едва набола брада (**Ерминия**, 129:69). До него е изобразен Ахимовият син цар Елиуд –

¹³ <http://www.treccani.it/enciclopedia/iotam>

Єлифуд снѣ 'Єлеазаров, по погрешка наречен син на Елеазар, кръглобрад, а не плешив (Ерминия, 129:70).

Генеалогията на некоронованите четирима предци в зенита на арката напомня за пророчеството на Исаия, че Царят на царете Христос няма да се яви на земята в блясъка на своята слава, а в смирен вид, поради което няма да бъде разпознат като дългоочакван Месия, а ще бъде осъден на смърт: *Той беше презрян и отхвърлен от хората, човек на скърби и навикнал на печал; и както човек, от когото хората отвръщат лице, презрян беше и за нищо не Го счетохме. Той наистина понесе печалта ни и със скърбите ни се натовари; а ние Го счетохме за ударен, поразен от Бога и наскърбен. Но Той беше наранен поради нашите престъпления, беше бит поради нашите беззакония; върху Него дойде наказанието, донасящо нашия мир, и с Неговите рани ние се изцелихме. Всички ние се заблудихме като овце, отбихме се всеки в своя път; и Господ възложи на Него беззаконието на всички ни. Той беше угнетяван, но смири Себе Си и не отвори устата Си; както агне, водено на клане, и както овца, която не издава глас пред стригачите си, така Той не отвори устата Си (Исаия 53:3–7).* Първият некоронован праведник е Елиудовият син Елеазар – **Єлеазар**, представен като беловлас старец с дълги коси (Ерминия, 129:71). Той е последният от колоната над Апостол Павел и се намира от лявата страна на Христос. Неговият син Матан – **Матан с(инъ) Єлеазаров** е беловлас старец с раздвоена брада, последният от колоната над Апостол Петър. От дясната страна на Христос последен в колоната над Яков Брат Божий е Матановият син Яков – **Іакѡв с(инъ) М(атанов)**, изобразен като плешив старец с кръгла брада, вместо дълга брада (Ерминия, 129:73). Якововият син Йосиф Обручник – **Іѡсиф 'Євручѹник** с благоговение е положил ръка пред гърдите и посочва Синът Божий, както Садок и синът му Ахим. Той е изобразен като старец с кръгла брада (Ерминия, 129:74). В центъра на свода е изписан Младенецът от Виденето на Йесей в златисти дрехи, както е при другите видения на патриарх Юда и на Първоапостолите Петър и Павел.

Дървото на Йесей в търновската църква има специално разклонение за праведните жени в южната арка между притвора и наоса. Тяхната група в Ерминията е водена от Ева, която би трябвало да е била изписана до своят съпруг Адам срещу арката на западната стена на притвора. Това уникално разклонение за праведните жени е оказало влияние на арбанашката църква „Св. Димитър“, където генеалогичното дърво също е изписано необичайно върху източната стена на наоса над конхата на олтарната абсида (Пенкова 2007, 517–518). Първата в групата на жените е благочестивата Аврамова съпруга Сара – **праведнаа Сарра жена Явраамова**, изобразена северно от зенита на арката (срещу предполагаемия образ на Ева) в червен мафорий като млада, а не престаряла жена (Ерминия, 131:2). До Сара е изписана Исаковата съпруга Ревека (Ерминия, 131:3) – **праведнаа Ревека жена Іса(акова)** в бял мафорий, носен от римските благородни жени – срв. също монасите с бели куколи. Южно от зенита на свода

е изписана първата Яковова съпруга Лия – (праведнаа **Ліа** жена **Іако**)вова също в бял мафорий и червен кукол, а до нея е втората съпруга Рахил – праведнаа **Рахїи**(л) втора жена (**Іа**)ковова в червен мафорий (**Ерминия**, 131:4, 5). Името Рахил е повторено два пъти, но първоначалното е заличено. Под образа на Ребека е изобразена съпругата на цар Йосиф Прекрасни, Асенета – (праведнаа) **Ас(ε)не**(а) жена **Іосиф**(ова) с корона върху обсапан с бисери мафорий, неказани в Ерминията (**Пенкова 2007**, 518; **Ерминия**, 131:6). Този единствен коронован образ сред жените е алегория на Богородица Предста Царица, както Йосиф Прекрасни е префигурация на Царят на царете и Велик архиерей Иисус Христос. Под образа на Сара е изобразена Мойсеевата сестра Мариам – праведнаа **Ма**(риам) с(ε)стра **Моисе**(ε)ва не като престаряла (**Ерминия**, 131:7), а млада в бял мафорий с шевица по края с бисери. Следва в лика на праведните жени под образа на първата съпруга на Яков израилската съдия Девора – **пр(а)в(ε)д(а)іа** **Девора** їже соуди **Іероусалимоу**, изобразена като млада в червен мафорий, а не престаряла царица (**Ерминия**, 131:8). До нея е била представена праведната Рут – (праведнаа) **Роу**(а) в бял мафорий с бисери по краищата като млада (**Ерминия**, 131:9)¹⁴. Пророчицата Олда е пропусната от зографа за да не бъде нарушена двойката жени, свързани с пророците Илия и Елисей. Под образа на Мойсеевата сестра е изобразена вдовицата Сараффия (**Ерминия**, 131:11), при която бил изпратен пророк Илия – **пр(а)в(ε)д(а)наа** **Сараффіа** къ еи иже послан **выс(т) Іліа**. До нея е изписана праведната Саманитина – **пр(а)в(ε)д(а)наа** **Саманитина** ди... **Іелисеа** като млада, а не престаряла (**Ерминия**, 131:12). Последната двойка млади жени върху петата на южния склон на арката над образа на св. Герасим са Олоферновата убийца Юдит – праведнаа (**Іоу**)д(а) **оу**бивш(ε) (**Олоф**)ерна в ярко червен мафорий с бисери по краищата и Амановата убийца и персийска царица от Йерусалим Естир – (праведнаа) **Естир** **Іерусалим** осьли(а)рти в червено-кафяв мафорий (**Ерминия**, 131:13,14). Последната двойка праведни жени върху петата на северния склон на арката са Ана и Сузана. Майката на пророк Самуил, Ана – (праведнаа) **Ана** **матри** **Самуила** е изобразена в бял мафорий по-скоро като млада, а не престаряла жена (**Ерминия**, 131:15). Над нея върху западната стена на южната галерия на дяконикона е изобразен нейният син патриарх Самуил, който помазал за царе, както Саул от Вениаминовото коляно, така и Давид от Юдиното, т. е. в топографска връзка с последните в Дървото Йесеево. Като млада, но в червен мафорий, е представена и благочестивата потомка на патриарх Юда (Даниил, 13:57), Сузана (**Ерминия**, 131:16) – (праведнаа) **Сузана**(а). Свидетелят за благочестието на Сузана и спасен в рова от лъвовете, пророк Даниил е изобразен срещуположно върху източната стена над дяконикона с алузия за смъртта на св. Игнатий Богоносец, разкъсан от лъвовете. Последната от групата на праведните жени в Ерминията е майката на Богородица, Ана,

¹⁴ Надписът е силно повреден и името едва личи.

изписана над южната арка в наоса до Богородичния цикъл в централния кораб („Рождество“, „Въведение“, „Благовещение“, „Успение“), както и „Срещата на Мария с Елисавета“ над северната арка до силно повредения образ на Йоаким от групата на „другите праотци и праведници“ (**Ерминия**, 130:85). С темата за праведните жени се свързва и сцената „Не ме докосвай“ от цикъла на Утрените евангелия в южната галерия на дяконикона (северна стена), в която възкръсналият от мъртвите Христос възпира Мария Магдалена от нейното неверие.

Сред праведните жени южно от зенита на свода са представени двама обърнати един към друг мъже като префигурации на Христос. Това са цар Иисус Навин и пророк Натан, които са във връзка с групите на „светите пророци“ и на „другите праотци и праведници“ (**Ерминия**, 130:75–86, 132:1–30). Към притвора е изписан пророк Натан – (пр)авѣднїи прор(о)к Наѳан, чието име носи Давидовият син Натан, от когото произлиза Иисус Христос в генеалогията на Лука. Пророкът е изобразен като плешив старец с кръгла брада (**Ерминия**, 132:25) да посочва с дясната ръка към наоса, където са цар Иисус Навин и неговият потомък Иисус Христос Цар на царете и Велик архиерей на южната стена, т. е. Първосвещеник по чина Мелхиседек (Пс. 109:4; Евр. 5:6–7:28). В тази връзка Посланието до Евреите (1:1) е отбелязано върху страниците на разтворения кодекс на Апостол Павел в патронното изображение. Облеченият в пурпур със стема на главата цар Иисус Навин – правѣднїи Иисус Навин е представен към наоса като голобрад младеж с къси коси, според византийската дворцова мода, а не е коронованият старец с кръгла брада във военни доспехи (**Ерминия**, 130:80). В групата на „светите пророци“, към която спада Натан, се отнасят частично запазените образи на цар Давид и пророк Даниил, както и косвено засвидетелстваните с надписите на съпругите им пророци Илия и Елисей, както и Исаия с надписа на Архангел Гаврил (**Ерминия**, 132:4, 5, 6). Групата на „другите праотци и праведници“ от Ерминията е засвидетелствана с повече запазени образи. Пръв от тях е първосвещеникът Мелхиседек – правѣ(д)ни Мелхиседек, който се явява префигурация на Христос. Той е изписан върху източната стена на притвора между централната и северната арка като свидетел за свещенството на синовете на Яков и Соломон, подобно на Христос по чина Мелхиседек (Пс. 109:4; Евр. 5:6–7:28). Същевременно праведният извечен свещеник е във връзка и с образите в северната арка. Мелхиседек е представен като старец с дълга брада, но без блюдото с трите хляба (**Ерминия**, 130:75) и каната с виното, с които посрещнал Авраам за да освети неговата свещена царска власт, която по-късно се проявява при неговите потомци. Към групата се отнася и косвено засвидетелстваният със своята сестра пророк Мойсей, изписан вероятно в наоса върху западната стена на северната галерия на протезиса с пророк Йов (**Ерминия**, 130:76, 77). Следващите пророци Аарон (?) и Самуил са записани в Ерминията от двете страни на цар Иисус Навин (**Ерминия**, 130:78, 81), като е пропуснат пророк Ор, и в тази връзка са изобразени над

него върху западната стена на южната галерия на дяконикона. Двата често са представяни един до друг – напр. в Ставроникита (1546), „Св. Стефан“ в Несебър (1599). Единият пророк със златотъкана шевица върху одеждата би могъл да се идентифицира с Аарон благодарение на стомната и разгънатия богослужебен свитък в ръцете. До него е споменатият вече пророк Самуил с рог и разгънат свитък в ръцете, облечен с богато украсена със златотъкани шевици свещеническа одежда.

Следващите светци в групата на „другите праотци и праведници“ са обособените с текстове Товит и неговият син Товия (**Ерминия**, 130:82, 83). Първосвещеникът Мелхиседек оказва тяхното местоположение върху свода на северната арка, която е проходна за галерията на протезиса (**ф. 25**). Идентификацията се подкрепя също от топографската връзка с Нефталим в северния дял на абсидата, от коляното на когото произхождат праведниците (Тов. 1:1). От друга страна, бракът на Товия със Сара се тълкува от екзегетите като връзка между Ветхия и Новия Завет¹⁵, което би маркирало символичния преход от притвора в наоса на храма през северната арка. Връзката на Товит с предложените в протезиса дарове се потвърждава и от силно повредения текст върху разгънатия свитък: [Народи] вси *изхъдѣт*, вдъхновен от горещата молитва на праведника: „языки многи от далече приидут ко имени Господа Бога, дары имуще в руках“ (**Ерминия**, 130:82) – „Много народи отдалеч ще дойдат при името на Господа Бога с дарове в ръце, с дарове на Небесния Цар; родове на родове ще те възхвалят с радостни възклицания“ (Тов. 13:11). Образът на праведника излиза от голям алено-червен цвят на Дървото Йесеево и вероятно от такъв е излизал и неговият син Товия. Големината на фигурите в северната арка подчертава края на Йесеевото Дърво и същевременно се явява преход към образите в цял ръст и към сцените в иконографската програма.

В заключение може да се каже, че Дървото Йесеево в търновската катедрална църква Св. Първоапостоли Петър и Павел е контаминирано с генеалогииите в Светото писание и ползва информация от Ерминия, сходна с тази на Дионисий от Фурна. То разкрива широките богословски познания на зограф Никола и на неговият ръководител митрополит Игнатий. Тяхна е заслугата в обвързването му с библейските текстове във връзка със символиката на храмовото пространство, които мотивират разпростирането на генеалогичното дърво в храма.

¹⁵ https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82

ЛИТЕРАТУРА

- Берон 1886:** В. Берон. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886.
- Божилев 1985:** И. Божилев. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. София, 1985.
- Герев 1985:** Г. Герев. Стенописният календар от църквата „Петър и Павел“ в Търново. – Изкуство, 3, 1985.
- Грабар 1920:** А. Грабар. Материали по Средновековому изкуству в Болгарии. – ГНМ, 2, 1920.
- Даскалов 1859:** Х. Даскалов. Открития в Тернове. Москва, 1859.
- Димов 1915:** В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. – ИБАД, 15, 1915.
- Домусчиев 2005:** Ст. Домусчиев. Марин Георгиев Устагенов. София, 2005.
- Ерминия:** Ерминия и наставление в живописном искусстве, составленное йеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфиотом 1701–1755 г. – В: Труды Киевской духовной академии, т. 1. Киев, 1868.
- Ждраков 1992:** З. Ждраков. Отражение на Флорентинската уния в Търновград. – В: *Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България*. София, 1992.
- Ждраков 1994:** З. Ждраков. Патронната сцена на църквата „Светите Петър и Павел“ във Велико Търново и историята на града през XV век. – В: *Търновска книжовна школа. Паметници. Поетика. Историография*. Т. 5. В. Търново, 1994.
- Ждраков 1995:** З. Ждраков. За две изображения на сатаната от XV век. – В: *Inter angelos daemonesque – между ангели и демони*. София, 1995.
- Ждраков 2002:** З. Ждраков. Търновският зограф Никола – подписани, атрибутирани и датирани творби от 1442 г. – В: *Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа*. Т. VII. В. Търново, 2002.
- Ждраков, Терзиев 2015:** З. Ждраков, П. Терзиев. Визиите на Вселенските събори в Търновската катедрална църква от 1442 година и влиянието на Флорентинската уния. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 10. Велико Търново, 2015.
- Каменова 1977:** Д. Каменова. Сеславската църква. История. Архитектура. Живопис. София, 1977.
- Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011:** Е. Мутафов, И. Тютюнджиев, П. Събев. Надписът от олтарната абсида на Търновската митрополитска църква Св. св. Петър и Павел. – Проблеми на изкуството, 2011, 2.
- Пенкова 2007:** Б. Пенкова. Христовата генеалогия в стенописите на търновската църква на Апостолите Петър и Павел. – Зборник радова Византолошког института, XLIV, 2007.
- Торньов 1925:** А. Торньов. Архитектурни мотиви из България. София, 1925.

- Трифонов 1917:** Ю. Трифонов. Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. – Сп. на БАН, XIV, 1917.
- Успенски 1901:** Т. Успенский. О древностях города Търново. – ИРАИК, VII, 1901.
- Филов 1913:** Б. Филов. Търновските старини и земетресението. – ИБАД, 3, 1913.
- Филов 1930:** Б. Филов. Старобългарската църковна архитектура. – Сп. на БАН, 43, 1930.
- Цветкова 1972:** Б. Цветкова. За съдбата на средновековната българска столица Търново след падането ѝ под турска власт. – Известия на окръжния Исторически музей, 5, 1972.
- Decarreau 1969:** J. Decarreau. Les Grecs au console de l' Union. Paris, 1969.
- Laurent 1971:** V. Laurent. Les "Memoires" du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439). Vol. IX. Roma, 1971.
- ΠΟΜΠΙΝΟΣ 1984:** Φ. ΠΟΜΠΙΝΟΣ. ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ ΜΕΣΡΙ ΤΟ 1821. ΑΘΗΝΑ, 1984.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1984:** ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ. ΚΑΣΤΟΡΙΑ. ΨΗΦΙΔΩΤΑ, ΤΟΙΣΟΓΡΑΦΙΕΣ. ΑΘΗΝΑ, 1984.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИБАД – Известния на Българското археологическо дружество

ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе.

Фиг. 1.

Фиг. 2.

Фиг. 3.

Фиг. 4.

Фиг. 5.

Фиг. 6.

Фиг. 7.

Фиг. 8.

Фиг. 9.

Фиг. 10.

Фиг. 11.

Фиг. 12.

Фиг. 13.

Фиг. 14.

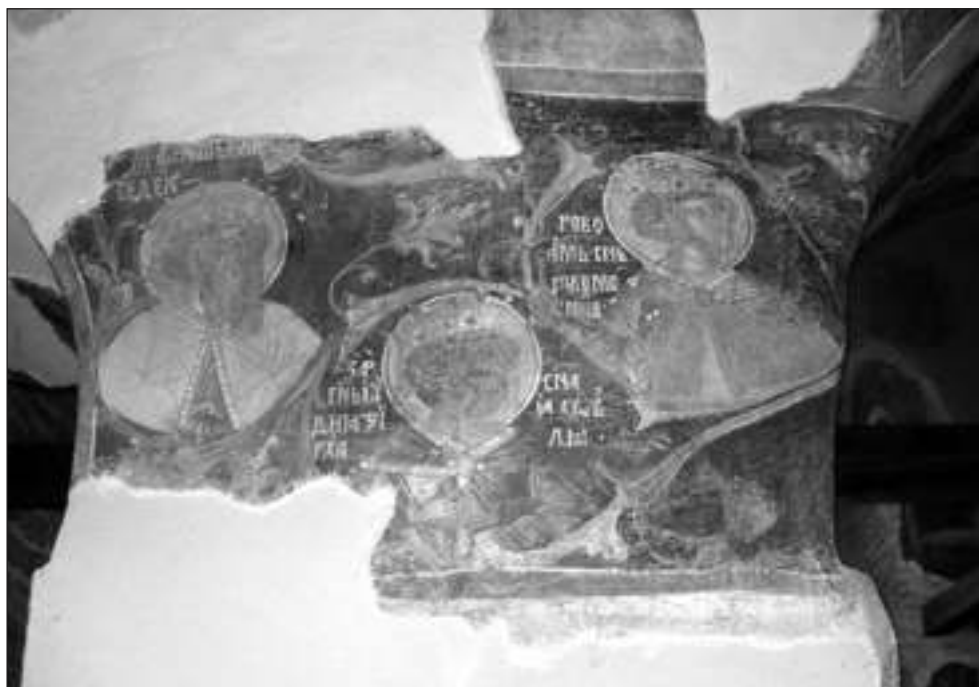
Фиг. 15.

Фиг. 16.

Фиг. 17.

Фиг. 18.

Фиг. 19.

Фиг. 20.

Фиг. 21.

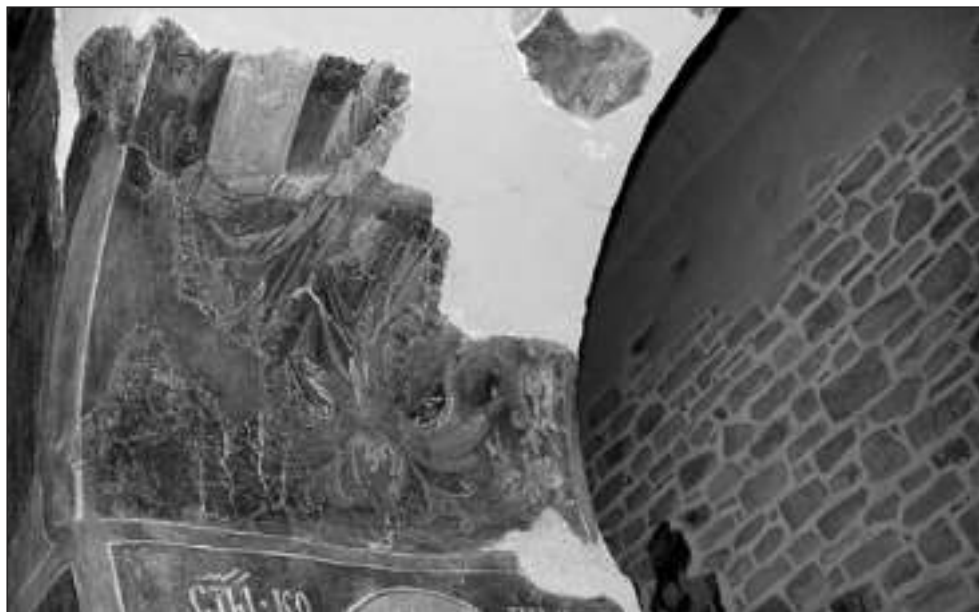
Фиг. 22.

Фиг. 23.

Фиг. 24.

Фиг. 25.